

Hagiotoponímia a la Segarra

ALBERT TURULL I RUBINAT

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Topònims i hagiotopònims

Un dels diversos apartats en què pot dividir-se la toponímia, part de la ciència de l'onomàstica que estudia els noms de lloc, és l'hagiotoponímia, que, com el seu nom indica, abasta únicament els topònims formats a partir d'un nom de sant, ja sigui aquest sol (p. ex.: Sant Ramon) o acompanyat d'un altre element (p. ex.: Santa Coloma de Farners, Sant Sadurní d'Anoia). Podem distingir en principi, doncs, entre el *tema* i el *comentari* d'un topònim: podem entendre per *tema* la part primera, bàsica, nuclear o única d'un topònim (p. ex.: *Sant Sadurní d'Anoia, la Seu d'Urgell, Sant Ramon, Cervera...*) i per *comentari* allò que sovint s'afegeix damunt d'aquell tema o nucli: *Sant Sadurní d'Anoia, La Seu d'Urgell, Vergós de Cervera, Vilanova del Camí, Vallbona de les Monges*, o, sense la preposició *de* (l'ús de la qual, tot i ser el més freqüent, no és pas imprescindible), *Sant Pere Sasserra*; amb adjectius, lògicament, la preposició no només és prescindible sinó fins i tot impossible: *Montfalcó el Gros, La Guàrdia Pilosa, Sant Guim Vell...*

Aquest comentari, d'altra banda, pot ser *explicatiu* o bé *especificatiu*.¹ En realitat la frontera entre un i altre tipus de comentari és un xic difusa, perquè no són estranys els casos ambigus o ambivalents, decididament interpretables per les dues bandes. De tota manera, aquí es tracta tan sols d'esmentar-ne *grosso modo* els trets distintius mínims per tal de poder utilitzar, després, aquesta terminologia. Direm, doncs, matisos al marge,² que un comentari és *especificatiu* quan la seva funció única o primordial és de distingir el tema que acompanya d'altres homònims (p. ex.: Sant Guim de la Plana, Sant Guim de la Rabassa, Sant Guim de Freixenet; o, més clar encara, Montardit de Baix, Montardit de Dalt). El procediment és en aquests casos clar: quan es tracta de dues poblacions molt i molt properes, s'usen denominacions purament orogràfiques (cf. Montardit),³ i si la proximitat no és prou accentuada, aleshores s'empra com a comentari específicatiu el nom d'una població veïna més o menys significativa (p. ex.: Vergós de Cervera, Sant Guim de Freixenet, Sant Martí de la Morana), o bé el de la comarca o zona on el poble en qüestió és (p. ex.: Santa Fe de Segarra, Sant Guim de la Plana). Per contra, direm que és *explicatiu* quan el grau d'informació és superior, més concret potser, i no es limita a indicar-nos-en la situació respecte de la zona o de pobles veïns. En aquests casos sol utilitzar-se un nom comú o un antropònim, elements que altrament haurien pogut produir per si sols, en moltes ocasions, un topònim —un *tema*. Comentaris explicatius seran, doncs, per exemple: Els Prats de Rei, els Omells de Na Gaia, Santa Maria del Camí, Vallbona de les Monges o Montfalcó Murallat.

1. De fet resta subjacent aquesta qüestió fins i tot en els *temes*, en la base psicològica del fet mateix d'anomenar els llocs amb un nom propi. Aquest problema i altres afins, però, que ens allargarien massa l'article i ens desviarien del seu definit objecte, seran tractats en un altre article, actualment en redacció.

2. Certament qualsevol acte de nominació de llocs, de toponímia major especialment, porta implícit un valor alhora específicatiu (perquè distingeix un lloc de tota la resta) i explicatiu (perquè, posats a donar-li un nom, hom s'ha basat sempre en dades reals del lloc, a l'abast, com ara l'orografia, la fauna, l'arquitectura, la possessió, la folra, etc. —això serà més discutible precisament en els hagiopònims), i, per la mateixa raó, també qualsevol comentari específicatiu té alguna cosa d'explicatiu. Però repeteixo que això, que és cert, són matisos que ara no vénen prou a tomb, i és millor deixar-los de banda.

3. A la Segarra tenim un cas semblant, tot i que més complex etimològicament i menys evident pel que fa a la separació de dos nuclis: les Oluges Altes i les Oluges Baixes, que de fet, actualment, són dos barris del mateix poble.

1.2. Hagiotoponímia i reconquesta

Els topònims, tanmateix, tenen o poden tenir un interès al marge de la pròpia toponímia. Determinats mots que s'hi troben, o estadis morfo-fonemàtics peculiars, poden interessar la gramàtica històrica o la dialectologia; descripcions de la terra poden ajudar geògrafs físics i geòlegs; topònims de fauna i flora versemblants, ecòlegs; indicacions de la propietat, historiadors i juristes...⁴ També els hagiotopònims tenen alguna cosa a dir, en aquest sentit, i no solament en una investigació religiosa sobre cultes i advocacions —a la qual, sens dubte, fornirien un grapat valuosíssim d'informacions a causa del fet que, com comenta Enric Moreu-Rey, motor incansable i referència obligada de la toponímia catalana actual, «l'hagiotopònim més normal recull el nom d'un sant o d'una santa, patrocïnadors d'un lloc»⁵ i és «generalment el resultat de l'existència d'una església, o capella o monestir, originàriament aïllats, i al voltant dels quals s'aglutinà posteriorment una població».⁶

Els topònims amb un nom de sant, en concret, han estat considerats un bon indicatiu del grau que assoliren, durant l'Edat Mitjana i abans, les influències culturals que rebé el nostre país. No l'únic, és clar, però important. És evident que els topònims àrabs (p. ex.: Calaf, Vinaixa) són testimoni del domini musulmà, i els directament llatins (p. ex.: Fluvià, Veciana) vestigi de la llarga època de dominació romana. Els hagiotopònims estan directament relacionats amb aquests dos tipus de noms de lloc: acostumen a anar parells, en termes d'abundor geogràfica, als llatïnismes, i, per contra, la seva presència o absència és inversament proporcional a la dels arabismes. I és lògic que sigui així, perquè, en definitiva, l'època en què devien forjar-se la major part dels actuals topònims d'aquesta terra coincideix amb els segles medievals durant els quals l'actual Principat de Catalunya, aleshores en procés de formació, estava dividit en dues grans zones: N. i N-E. («Catalunya Vella») de primer com a Marca Hispànica dels francs, després com a comtats autònoms i, finalment, independents i en procés d'expansió; S. i W. («Catalunya Nova») encara en mans dels diferents poders musulmans que la Penín-

4. Cf. sobre aquests aspectes de la toponímia, l'article de PRAT I BOFILL, Ramon: «La toponímia: un element d'estudi interdisciplinari», a *Avui* del 14-VI-1983, p. 30.

5. MOREU-REY, E.: *Els nostres noms de lloc*, Ed. Moll, Palma de Mallorca, 1982, p. 95.

6. Id., p. 97.

sula Ibèrica va conèixer. I per tant, quan a partir del segle XI els comtats de la Catalunya Vella van començar a expandir-se cap a la Nova a força de (re)conquerir terres als sarraïns, no és ja procedent de rebatejar els llocs existents, de manera que els arabismes hi romanen, els llatinismes que l'arabització pogué fer perdre no reapareixen, i els noms de sant poden ja utilitzar-se només, tret d'excepcions, en topònims de nova creació.

I, certament, està comprovat⁷ que mentre a la Catalunya Vella són molt freqüents els hagiòtopònims i els topònims llatins, a la Catalunya Nova, on aquests dos tipus de noms de lloc són molt més escadussers, abunden en canvi els topònims d'origen àrab, que, no cal dir-ho, són estranys al Nord del país.

La Segarra, en tot això, esdevé una terra interessant perquè, d'una banda, es troba repartida entre l'anomenada Catalunya Nova i la Vella, i, d'altra banda, perquè aquella mena de topònims, especialment els hagiogràfics, que són l'objecte d'aquest estudi, hi tenen, per determinades raons que en les conclusions abordarem, nombrosos exponents.

1.3. Ambit de l'estudi

Per tal de mirar d'aplicar aquests esquemes a la comarca de la Segarra amb la intenció de confirmar-los sense restriccions o bé de modificar-los-hi, però, cal prèviament delimitar dos aspectes del camp d'estudi: un de toponímic i un altre de purament geogràfic.

El primer consisteix només a assenyalar, en aquesta part de la Introducció, que allò que farem en els següents apartats tindrà ja d'entrada una mancança notable, però a hores d'ara inevitable: el centre d'atenció seran, certament, els hagiòtopònims, però podran ser només els corresponents a l'anomenada «toponímia major» (noms de ciutats, viles, pobles i llogarets), tot i que som ben conscients que, en toponímia, fer una aital distinció és desenfo-

7. COROMINES, Joan: *Estudis de toponímia catalana*, Ed. Barcino, Barcelona, 1965, vol. I, pp. 233-279. MOREU-REY, E., *op. cit.*, pp. 119-144. I també BADIA I MARGARIT, Antoni Maria: *La formació de la llengua catalana*, P.A.M., 1981, entre altres. Badia lliga aquestes dades tot utilitzant-les en una seva teoria, discutible o no (no és pas ara aquest el tema), sobre el procés de formació de la llengua catalana i la seva diferenciació dialectal bàsica (català oriental i occidental), i arriba a establir amb una certa claredat la divisòria entre totes dues zones en base a uns determinants dialectals que ell fa correspondre amb exactitud amb el toponímics i altres que aquí no vénen a tomb.

car-ne un xic la realitat. Però repetim que això és, ara com ara, inevitable, car un recull de toponímia «menor» complet (indrets, partides, monts, rieres, etc.) està encara per fer a la Segarra. En realitat està començat, i algunes dades tenim ja, però no en mesura suficient perquè puguem utilitzar-les amb propietat. Utilitzar unes dades zonalment desequilibrades provocaria un altre desequilibri, més greu, que fins i tot podria invalidar tot el treball, en les conclusions a què fos possible d'arribar. D'una altra manera: és preferible, de moment, treballar sobre unes dades completes de toponímia major, que no intentar d'incloure la part de toponímia menor a què tenim accés o de què tenim coneixença, car d'aquest darrer camp podríem aportar dades ben nombroses per a determinats termes i en nombre zero per a d'altres. De tota manera, farem esment, i només esment, sense usar-los, dels hagiòtopònims menors segarrencs que actualment tenim catalogats, i això, és clar que sí, amb l'oberta intenció que algú pugui ampliar-los, com més millor.

Però també la pròpia hagiòtoponímia major presenta problemes, i a dues bandes bàsicament: en alguns casos és molt difícil de distingir entre toponímia major i menor, i en altres ocorre el mateix entre hagiòtoponímia i toponímia no religiosa: hi ha pobles que coneixem amb dos noms, l'un hagiològic i l'altre no (p. ex.: Sant Pere Sallavinera / Sallavinera). En tots dos casos hem optat per resoldre diferenciadament i raonada el problema, amb unes reflexions a part per a cada cas. No podem incloure, per exemple, topònims hagiogràfics que corresponen només a ermites o esglésies fora els pobles (p. ex.: Sant Sebastià, prop Calaf, Sant Julià de les Alzinetes i Sant Pere d'Ardesa, prop de Jorba, Sant Armengol i Sant Pere el Gros, prop Cervera, Santa Maria o Mare de Déu del Camí, prop Granyena, etc.), perquè ni el recull fóra complet ni la seva antiguitat habitual permet d'utilitzar-les damunt el tema de la Reconquesta. I en canvi haurem d'incloure aquells nuclis petits, que, formats efectivament al voltant d'una església o ermita, hi han desenvolupat alguna casa no adscribible a cap altre poble, de manera que el lloc té entitat suficient per aparèixer, posem pel cas, en mapes detallats de poblacions (p. ex.: Sant Pere Sarrera, Sant Bonifaci, Santa Fe de Montfred, Sant Magí de la Brufaganya). Aquests casos, doncs, han estat inclosos o exclosos només després de consultar nombroses publicacions

(llibres i mapes),⁸ en les quals ha calgut comprovar detalladament de quina mena d'hagiotopònim es tracta. Fer això és, en principi, totalment contrari a la natura de la toponímia, però ha estat necessari donades les limitacions que d'entrada ens hem hagut d'imposar i confessem. Com a mínim, calia ésser conseqüents.

La segona limitació, aquesta molt més lògica, era, dèiem, purament geogràfica. Efectivament, calia agafar un marc per tal d'aplicar-hi l'estudi toponímic. No podíem arribar a abastar tota la línia de Reconquesta dins la nostra nació, de primer perquè escapa a les nostres possibilitats actuals, i de segon perquè quedaria també fora de l'objecte d'aquesta *Miscel·lània*. Però, d'altra banda, el marc havia de ser suficientment gran perquè fos possible d'establir-hi zones on aplicar els esquemes ja citats de l'hagiotoponímia en la Reconquesta, de manera que, per exemple, la Segarra oficial⁹ no tenia cap utilitat (això a banda del fet evident que es tracta d'una divisió artificial que no respon a la tradició comarcal d'aquestes contrades).

He escollit, doncs, de tractar la Segarra tradicional o natural, i això calia fer-ho basant-se en l'estudi d'En G. Sanfeliu i Rochet, *Els imprecisos límits de la Segarra*,¹⁰ i més en concret en el seu mapa núm. 1, que correspon a la Segarra natural, sentida per la gent del país l'any 1931. L'únic defecte d'aqueix mapa és precisament això darrer, la data. Per corregir-ho tot tenint en compte els sentiments comarcals actuals, però sense escapçar el marc geogràfic,¹¹ hi he fet només dues addicions: la part que malgrat no pertànyer a la Segarra tradicional fou inclosa a l'oficial (és a dir: Biosca, Sanaüja i les zones de Guissona i de la Ribera de Sió oriental, inclòs el terme d'Ossó de Sió, oficialment de l'Urgell) i els municipis de Maldà i de Sant Martí de Maldà, que formen

8. Bàsicament: la *Gran Enciclopèdia Catalana*, la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* de la mateixa F.E.C., la part catalana del *Cens del Comte de Floridablanca* (1787; editada per la Fundació Salvador Vives Casajuana a cura de Josep Iglésies el 1970), el *Mapa Telstar de Catalunya-Comarques*, els mapes corresponents de l'Institut Geogràfic y Catastral, el dels serveis cartogràfics de la Diputació de Barcelona que apareix a PUJADAS, R., i SOLÉ, S.: *L'economia de la Segarra*, ed. Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1980, p. 3, i els mapes i llistats de SANFELIU, G.: *Els imprecisos límits de la Segarra*, G.I.R.T.L., 1977.

9. Cf. *La divisió comarcal de Catalunya*, Barcelona, 1937; i, modernament, VILA, M.-A.: *Els municipis de Catalunya*, ed. Generalitat, Barcelona, 1982, o el mateix estudi, ja citat, de Guiu Sanfeliu.

10. Vid. notes 8 i 9.

11. Car avui en dia ni la zona garriguenca ni la del sud i centre de l'Anoia no se senten pas segarrenques; però no podia pas treure-les perquè perdria així dos trossos valuosíssims per al present estudi: allò que és més inequívocament Catalunya Nova (Arbeca, Vinaixa, etc.) i part d'allò que és prou clarament Catalunya Vella (zona de transició Segarra-Anoia).

un estrany illot entre terres segarrenques i que, a més, últimament han manifestat un cert sentiment segarrenc.¹²

En definitiva, doncs, el territori que l'estudi comprèn és el del mapa que acompanya aquest article, mapa únic on he exposat alhora:

- a) Aquest marc, tot assenyalant-hi només les poblacions més importants, i les extremes per tal que sigui fàcil d'apreciar-ne l'extensió.
- b) Els hagiòtopònims que l'estudi comprèn i que seran comentats en l'apartat següent.
- c) Les línies aproximades que delimiten les tres grans zones en què, d'acord amb les dates de la Reconquesta, he trobat pertinent de dividir aquestes terres: la Catalunya Nova inequívoca d'una banda, la Catalunya Vella d'una altra, i, enmig, una ampla i sempre aproximada franja de terra que s'inclou de fet a la Catalunya Nova, però que fou, als segles X i XI, frontera entre els comtats catalans i els regnes musulmans d'aquesta part d'Al-Andalus.¹³

2. HAGIOTOPÒNIMS SEGARRENCES

D'acord amb allò que he exposat en l'apartat anterior, fóra bo de repassar els topònims segarrencs formats amb un nom de

12. En unes enquestes sobre el tema que d'uns mesos ençà estic duent a terme i que espero que es puguin veure transformades en un estudi o article que podria aparèixer, per exemple, en una pròxima *Miscel·lània Cerverina*.

13. En l'establiment d'aquestes línies (i per tant d'aquestes zones) han estat bàsics els mapes que apareixen a les pàgs. 9, 23 i 68-69 del volum 2 de la *Història de Catalunya*, Salvat ed., Barcelona, 1979 (corresponen a les parts signades per Mercè Aventín i Josep M. Salrach), i he consultat també el llibret IGLÉSIES, J.: *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, Dalmau ed., Barcelona, 1963, i la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. D'acord amb les seves dades he pogut establir sobretot la línia fonamental (Catalunya Vella/Catalunya Nova) que en realitat ha esdevingut Catalunya Vella/frontera, línia que, aproximadament, corre de primer paral·lela al riu Llobregós en direcció nord-oest/sud-est, i que després, inflexionant en les altures superiors a 700 m. que es troben en aquella part de l'Altiplà Central que marca la divisòria d'aigües i que a mitjan segle XIX fou utilitzada en la divisió provincial i cent anys després en la comarcal oficial (en concret: entre els municipis d'Estaràs i Sant Guim de Freixenet d'una banda, i de Pujalt, Veciana i Copons de l'altra), pren una direcció més marcadament nord-sud, tot fregant, i incloent encara en la Catalunya Vella, els antics castells de Clariana i Queralt, per anar ja cap a la Mediterrània seguint (nord-sud definitivament) el riu Gaià. Pel que fa a la línia de la Catalunya Nova «clara», que de fet ha d'incloure només els llocs conquerits ja molt a finals del segle XI o en el XII, en aquestes terres que estudiem pot abastar tan sols les poblacions segarrenques que oficialment foren incloses a l'Urgell i a les Garrigues, i les més occidentals de les que ho foren a la Conca de Barberà.

sant, i, és clar, de fer-ho tot distingint dins la nostra Segarra les tres zones que hem comentat. L'adscripció dels hagiòtopònims a la zona corresponent serà en alguns casos clara, però en d'altres, donat que les línies divisòries poden només ser aproximades, un necessari, inevitable punt d'arbitrarietat entrarà en joc: inclourem Santa Maria del Camí a la zona fronterera, però bé hauríem pogut fer-ho a la Catalunya Vella, i a l'inrevés podríem fer amb Sant Magí de la Brufaganya. De tota manera, aquests pocs casos dubtables no interferiran pas de manera important les conclusions ulteriors.

2.1. Dins la Catalunya Vella

SANTA CÀNDIA. — Poble situat en el centre del municipi d'Orpí, vora la localitat d'aquest nom. *Càndia* és una variant popular del nom femení *Càndida*, amb pèrdua de l'aproximant intervocàlica postònica.

SANT GENÍS. — Poble del municipi de Jorba, situat a l'extrem oriental del terme. Existia ja el 1270.¹⁴

SANT GRA. — Llogaret i antiga quadra situat al nord del terme de Pinós, prop de Matamargó. *Gra* és afèresi de *Grau*, forma que al seu torn prové de *Guerau*. Efectivament, la seva església és dedicada a sant Grau.

SANT JUST. — Poble del nord-oest del municipi de Pinós. La *Gran Enciclopèdia Catalana*, que l'anomena *Sant Just d'Ardèvol*, ens diu que «l'església de Sant Just, existent ja al segle XIII, fou reconstruïda el segle XIV».¹⁵

SANT MAGÍ DE LA BRUFAGANYA. — Lloc famós, amb santuari¹⁶ i antic convent, situat a la serra de la Brufaganya (d'on li ve evidentment el comentari), a la banda de llevant del terme de Santa Perpètua de Gaià. És també anomenat *Sant Magí de Rocamora*, fent referència al poble proper de Rocamora. Curiosament, en aquest cas la influència de noms és recíproca, ja que aquest últim lloc és de vegades anomenat *Rocamora de Sant Magí*.

SANT MARTÍ DE MAÇANA. — Llogaret, antiga parròquia rural, situat a l'extrem nord-est del terme de Rubió, ja a la conca del Car-

14. G.E.C., vol. XIII, p. 229.

15. G.E.C., vol. XIII, p. 257.

16. «Que existia ja el 1234» (G.E.C., vol. XIII, p. 264).

dener. Prop de l'església de Sant Martí, que guarda elements romànics, hi hagué l'antic castell de Maçana.¹⁷ *Maçana* és una paraula antiga (i avui encara dialectal), sinònim de *poma*.

SANT MARTÍ DE SESGUEIOLES. — Poble, cap de municipi, que «es formà al voltant de l'església de Sant Martí al començament del segle XIII».¹⁸ El comentari explicatiu *Sesgueioles*, que apareix rere la preposició o bé sense, és una aglutinació de *ses esgleioles* o *esglesioles*; és a dir, de l'article arcaic femení plural, i del plural d'*església*, antic i diminutiu.

SANT MARTÍ DE TOUS. — Poble, també cap del seu municipi, situat a la riba del riu Malla, i que popularment és anomenat de vegades només *Tous*.¹⁹ La població es formà sota el castell de Tous, que existia ja l'any 960, i els antics castlans del qual eren els cavallers cognominats *Tous*,²⁰ antropònim d'origen germànic, lligat amb les formes Teobald i Tobald, documentades a Catalunya el segle X.²¹

SANT PERE. — Poblet (que rep també el nom de *Sant Pere de Copons*) situat al nord-est d'aquesta darrera població. Segons la *Gran Enciclopèdia Catalana*,²² «l'església de Sant Pere, existent ja el 1038, tenia ja un petit nucli o sagrera pròpia el 1320, que es despoblà totalment els segles XIV i XV. Modernament es formà entorn seu una petita caseria que tenia 9 cases el 1850».

SANT PERE SALLAVINERA. — Poble cap del municipi del mateix nom. De fet s'anomena també *Sallavinera* a seques, i, a més, és a tocar-ne un altre de diferent anomenat *La Llavinera*. La diferència entre els dos topònims, doncs, ultra el caràcter hagiotoponímic del primer, que pot restar subjacent, rau en l'ús de l'article actual *la* o del seu equivalent arcaic (avui encara viu en altres terres del domini lingüístic català), *sa*. Una *llavina* o *llavinera* és un camí per la neu o lloc on s'acumula.²³

SANT PERE SASSERRA. — Antic llogaret (avui masia i capella) situat a cavall entre els termes de Biosca i de Llanera (avui de Torà), vora el cim de la serra anomenada precisament del Mas de Sant

17. *G.E.C.*, vol. XIII, p. 269. En un document del 1304 (citat a SANFELIU, G., *op. cit.*, p. 15) apareix el lloc encara amb la forma *Sa Massana*.

18. *G.E.C.*, vol. XIII, p. 273. Ens informa també que el lloc era conegut, abans, per *Les Vilasses*.

19. Així apareix també en el mateix document en què trobàvem *Sa Massana* (vid. nota 17).

20. *G.E.C.*, vol. XIV, p. 603.

21. MOREU-REY, E., *op. cit.*, p. 116.

22. Vol. XIII, p. 291.

23. ALCOVER-MOLL: *Diccionari Català-Valencià-Balear (DCVB)*, ed. Moll, Palma de Mallorca, 1980, vol. VI, p. 918; i també MOREU-REY, E., *op. cit.*, p. 39.

Pere. Notem, donat que *Sassera* significa *de la serra* (amb elisió de la preposició i aglutinació de l'article arcaic), la reciprocitat entre els dos noms.

SANT PESSELAÇ. — Poble situat al nord-est del municipi de Calonge de Segarra. *Pesselaç* és una aglutinació de *Pere dels Arcs*²⁴ o de *Pere de l'Arc*.²⁵ Sabem que la seva església és anterior al 1040.

SANT PUVIM. — Poble situat al nord-est del municipi de Veciana, vora la riera de Copons, del qual podem dir només que existia ja el 1113.²⁶ *Puvim* és una aglutinació de *Pere Desvim* o *Del Vim*, és a dir, «dels vincles».²⁷

SANT SERNI. — Llogaret situat en l'antic terme de Llanera, al sud d'aquesta població. *Serni* és una reducció del nom *Sadurní*. Efectivament, sant Sadurní és el patró del lloc.

2.2. Zona de transició, antiga frontera

CASTELL DE SANTA MARIA. — Poblet del municipi de Sant Guim de Freixenet, situat al nord del terme. Sabem que fou edificat en els primers temps de la conquesta, i en una situació bàsica hi ha l'església de Santa Maria.²⁸ Aquest és l'únic topònim segarrenc en què l'element hagiològic apareix en el segon terme, és a dir, com a afegit especificatiu (cas rar) i no pas com a centre o nucli del nom de lloc.

SANTA COLOMA DE QUERALT. — Vila, capital d'una sub-comarca de la Segarra, que abans s'havia també anomenat *Santa Coloma Samarca* («de la frontera»). *Santa Coloma* apareix ja en un document del 976, quan el lloc depenia del castell de Queralt, bastió avançat del Comtat de Barcelona. L'església de Santa Coloma és documentada des del 1033.²⁹

SANTA FE DE MONTFRED. — Llogaret, antigament anomenat només *Montfred* però també només *Santa Fe*, situat vora el pic de Montfred, que separa els termes de Talavera, Llorac i Santa Coloma de

24. Segons MOREU-REY, E.: *op. cit.*, p. 96.

25. G.E.C., vol. XIII, p. 301; SANFELIU, G.: *op. cit.*, p. 32.

26. G.E.C., vol. XIII, p. 304.

27. Com demostra, d'una banda, la versió llatina, VINCULA, i d'altra: G.E.C., vol. XIII, p. 304; MOREU-REY, E.: *op. cit.*, p. 96; *Cens del Comte de Floridablanca* (cit.), vol. II, p. 348, i altres.

28. G.G.C.C., vol. IX, p. 67. Part signada per Mn. A. Bach.

29. G.G.C.C., vol. IX, p. 383. Part signada per J. M. Sans i Travé.

Queralt. «El *Castell de Santa Fe*, del comtat d'Osona, fou inclòs el 947 dins el terme de Queralt».³⁰

SANTA FE DE SEGARRA. — Poble bastit també al voltant d'un antic castell de Santa Fe. Cas curiós de segon element especificatiu inútil, car de dos llocs anomenats per aquestes contrades *Santa Fe*, tots dos són dins la Segarra oficial. Més útil esdevé, en conseqüència, l'altre apel·latiu amb què es coneix aquest mateix poble: *Santa Fe d'Oluges*.

SANTA MARIA DEL CAMÍ. — Poble situat en un enclavament entre els municipis d'Argençola i de Copons, que pertany al de Veciana, i que sorgí al voltant de l'antic priorat benedictí del mateix nom, antic hospital *de camí*, que el 1228 fou cedit als monjos de Montserrat.³¹

SANT ANTOLÍ. — Poble cap de l'antic municipi de Sant Antolí i Vilanova i de l'actual de Ribera d'Ondara, situat vora aquest riu. El nom, força usual, de *Sant Antolí i Vilanova* respon en realitat a la unió de dos nuclis diferents, el primitiu Sant Antolí i el més modern de Vilanova (o Vilanova de Sant Antolí), de manera que aquí és propi que parlem de Sant Antolí a seques, poble l'església parroquial del qual fou, en efecte, dedicada a Sant Antolí o *Antoni*.³²

SANTA PERPÈTUA DE GAIÀ. — Poble situat al centre del municipi del mateix nom, del qual és cap, òbviament a la vora del riu Gaià. Consta que el seu castell formà part de la línia de fortificacions bastides durant el segle x en aquesta banda de la frontera.³³

SANT DOMÍ. — Poble situat al nord-est del municipi de Sant Guim de Freixenet, format entorn d'una antiga parròquia. *Domí* és reducció del nom *Domici*, que ve del llatí DOMITIUS.

SANT GALLARD. — Poble situat a l'extrem oriental del municipi de les Piles de Gaià, just al sud de Santa Coloma de Queralt i prop de la desembocadura de la riera de Figuerola en un riu Gaià encara força incipient. L'antic castell de Sant Gallard és anterior al segle XII.

SANT GUIM DE LA PLANA. — Poble, cap del seu municipi, situat al sud-est de Guissona. Paradoxalment, aquest Sant Guim no és,

30. G.E.C., vol. XIII, p. 167-168.

31. G.E.C., vol. XIII, p. 178-179.

32. Cf. BACH I RIU, A.: *Ribera d'Ondara. De l'ahir a l'avui*, 1977.

33. G.G.C.C., vol. IX, p. 405 (J. M. Sans).

dins el poble, gaire pla, la qual cosa confirma que es tracta d'un comentari purament específicatiu, referit a la zona en què es troba, la Plana de Guissona. Antigament s'anomenava també *Sant Guim Desllor* o *del Llor*,³⁴ que és un exemple de l'altre model de comentari específicatiu (recórrer al nom d'un poble proper).

SANT GUIM DE L'ESTACIÓ. — Nom del poble nascut en època actual (segle XIX) arran del pas del ferrocarril, que alterna amb el de *Sant Guim de Freixenet*. Existeix una certa tendència, no sempre clara, a designar amb aquest darrer nom el municipi, tot aplicant el primer, més popular, al poble estricte que n'és actualment cap (abans ho era Freixenet de Segarra).

SANT GUIM VELL O SANT GUIM DE LA RABASSA. — Són els dos noms (com en el cas anterior, el primer més popular) amb què actualment es coneix l'antic nucli de Sant Guim, situat cap al centre del municipi, al sud de Freixenet i al sud-oest de l'actual nucli puixant de l'Estació. L'antic castell de Sant Guim és ja esmenat el 1018³⁵ i, també antigament, el nom del poble era *Sant Guim prop la Rabassa*, la qual cosa confirma el caire exclusivament específicatiu del comentari. L'adjectiu *Vell*, certament explícitiu (ens informa del caràcter del lloc), aparegué modernament amb una clara voluntat específicativa: distingir del nou l'antic nucli.

SANT JORDI DE RIQUER. — Lloc, situat al sud-oest del terme de Montmaneu, entre els pobles de Montfar i La Panadella, on hi hagué l'antic priorat del mateix nom, esmentat des del 1221 com a pertanyent a l'orde de Sant Jordi d'Alfama; abans ja hi havia hagut, però, el lloc i la fortalesa de *Riquer* (1176).³⁶ *Riquer* és un antropònim d'origen germànic,³⁷ força present a Catalunya, i especialment en la nostra zona.³⁸

SANT MARTÍ DE LA MORANA. — Poble situat al sud-oest de Guissona, a la part meridional de l'antic terme municipal de Florejacs. És un cas claríssim, donada la multiplicitat de pobles segarrencs

34. *G.G.C.C.*, vol. IX, p. 117 (A. Bach).

35. *G.E.C.*, vol. XIII, p. 232.

36. *G.E.C.*, vol. XII, p. 625-626.

37. De *Rik Hari*, llatinitzat *Richarius* (*DCVB*, vol. IX, p. 496), i que ja al s. X (*Richari*) es troba documentat al nostre país (*MOREU-REY*, E.: *op. cit.*, p. 116).

38. Sense sortir de la toponímia, a Guspi (mun. Sant Ramon) hi ha un barri de Riquer (que deu designar la família antigament propietària del lloc, cas també probable per a l'antiga fortalesa que comentem), i en documents del s. XIV apareixen alguns personatges cerverins amb aquest cognom (*Llibre de Consells*, 1332-1333, AHCC).

anomenats *Sant Martí*, de comentari específicatiu. La Morana és efectivament un poble molt i molt proper, tot i que en realitat s'usa també l'altre tipus d'especificació (zonal), car aquest poble és també anomenat *Sant Martí de la Plana*.”

SANT PERE DELS ARQUELLS. — Poble, cap d'un antic municipi propi avui unit amb el de Sant Antolí sota el nom de Ribera d'Ondara, situat a la vora d'aquest riu, a mig camí entre Sant Antolí i Cervera. El lloc és esmentat ja el 1024,³⁹ i sabem que el 1086 el noble Guillem Bernat d'Odena, senyor dels propers llocs de Rubinat i de Llandars, va erigir la primera església de Sant Pere, prop d'un antic molí, i que el poble com a tal va néixer «entorn d'un petit priorat canonical fundat el 1100 pel Monestir de Santa Maria de l'Estany (Moianès) a instàncies de G. Ramon d'Odena».⁴¹

SANT RAMON. — Poble, cap de municipi, la fundació del qual, relativament recent, cal lligar amb el monestir de mercedaris que s'hi establí el segle XIII, precedent de l'actual, que data del 1675. El lloc és anomenat tant *Sant Ramon* a seques, com *Sant Ramon de Portell*, fent referència a un poble proper. El nom de *Sant Ramon i la Manresana* és tan sols producte de la unió, mitjançant un enorme i allargassat carrer, de dos nuclis diferents.

EL SANT SEPULCRE. — Hagiotopònim atípic (car no es tracta pas d'un nom de sant concret), és el nom que rep també l'antiga quadra o terme i actual masia-lloc de *La Molgosa*, situada al nord del terme municipal de Les Oluges, vora el petit torrent de la Molgosa. L'origen del nom religiós és possible que estigui lligat amb l'orde del Sant Sepulcre, o fins i tot que el lloc en depengués.⁴²

2.3. Catalunya Nova «plena»

SANT BONIFACI. — Grup de set masos, deshabitats, que s'apleguen a l'entorn del santuari d'aquest nom, on antigament hi hagué una caseria; està situat a l'extrem nord del terme de Vinaixa, prop ja

39. Cf. el cas de Sant Guim de la Plana (p. 21-22).

40. *G.E.C.*, vol. XIII, p. 293.

41. *G.G.C.C.*, vol. IX, p. 80. (A. Bach).

42. Aquest orde militar i religiós, que pren el seu nom del fet d'ésser originat en la comunitat de canonges regulars que des de finals del s. XI tenia cura de l'església del Sant Sepulcre de Jerusalem, va tenir a l'Edat Mitjana presència a la nostra terra, com prova la cessió a aquest orde, el 1126, de l'església d'Els Prats de Rei (amb la sufragània de La Manresana). També a Els Prats de Rei, en depengué (1261) el priorat de Sant Miquel de la Comanda (*G.E.C.*, vol. XIII, p. 316).

del d'Els Omellons, i per la seva vora transcorre el torrent de Vinaixa, tram inicial de la Femosa.

SANT MARTÍ DE MALDA. — Poble cap del municipi del mateix nom, que modernament ha estat canviat pel de *Sant Martí de Riucorb* arran de la unió amb el de Rocafort de Vallbona. *Sant Martí de Maldà*, doncs, és un altre cas clar de comentari específicatiu que empra el nom d'una població propera.⁴³

3. COMENTARI I CONCLUSIONS

Un senzill primer cop d'ull a l'apartat anterior i al mapa ens revela que, efectivament, l'hagiotoponímia —dins la Segarra també, doncs— és ben abundant entre els pobles de la Catalunya Vella i en canvi escasseja en la part que és Catalunya Nova «plena», inequívoca. No oblidem, però, la zona central, part fonamental de la comarca, que hem anomenat *frontera* d'acord amb la seva realitat històrica, però que, en principi (si volguéssim prescindir dels matisos que hi hem introduït precisament perquè ja sabíem, en realitat, el resultat de la recerca hagiotoponímica), entra dins la Catalunya Nova en sentit ample, ja que es tracta de terres reconquerides, com a molt, ben a finals del segle x i bàsicament a inicis i meitat de l'XI, i que cauen, doncs, a l'altra banda de la línia només relativament estable que es fixà als segles IX-X, i que modernament s'ha pres com a divisòria entre Catalunya Nova i Vella. D'una altra forma: si fins ara haguéssim distingit només entre Catalunya Nova i Vella, hauríem de constatar, en mirar el mapa (un mapa on hi hauria una única frontera interna, la més oriental de les dues que ara hem dibuixat), que el 90% dels hagiotopònims de la primera zona es concentren cap a la banda oriental,

43. A aquest llistat de topònims podríem afegir-hi *Llorenç de Vallbona*, ja que sabem que un document del 1060 parla de la «Roca anomenada de Sant Llorenç» (*G.G.C.C.*, vol. IX, p. 215, J. Duc i J. J. Piquer). Pel que fa a la toponímia menor, que anteriorment (1.3.) hem promès de mencionar, cal fer esment, a banda dels santuaris i ermites aïllades que en aquell mateix apartat citem, de les partides de Sant Romà (Rubinat) i de Sant Gil (Torà), de l'antiga quadra de Santa Maria dels Horts (Pinós), del Mas del Sant Esperit (Vallbona), dels tossals de Sant Miquel (dos homònims: a Sanaüja i a Vallbona), de Sant Pere (Torà), de Sant Cristòfol (Torrefeta) i de Santíssima Trinitat (que flanqueja l'Ondara), del serrat de Sant Romà (id.), de la serra i pic de Sant Donat (terme de Torà), de la serra de Sant Jordi (flanqueja també l'Ondara), del barranc de Sant Gil (La Figuerosa), el torrent de Sant Miquel (La Prenyanosa) i el barranc de Sant Miquel també (Santa Perpètua de Gaià). I podríem incloure també, per acabar el Coll de Deogràcies, que uneix el terme de Les Piles amb la Conca de Barberà pròpiament dita.

és a dir, a les vores de la Catalunya Vella; i en darrera instància, és clar, hauríem d'haver conclòs, a posteriori i no a priori com ara hem fet, que aquella franja de comportament estrany en toponímia religiosa ha de ser considerada a part, i que, en conseqüència, a allò que resta de Catalunya Nova cal afegir-hi un adjectiu com ara «plena» o «clara».

Això, que podria semblar un comentari curiós i punt, ens pot dur, en realitat, força més enllà. Per començar, és completament lícit, per no dir obligat, d'extreure de les dades que hem obtingut la següent conclusió: en toponímia,⁴⁴ i això equival en bona mesura a dir en trets i influències històrico-culturals, la part de la Catalunya Nova que durant els segles x i xi fou *marca*, bàsicament la Segarra, es comporta no com la resta de la Catalunya Nova, sinó com la Catalunya Vella, o si més no tendeix a fer-ho. I això ens duu en darrera instància, si és que volem mirar d'explicar el fenomen, a uns determinats factors històrics, que en l'època de la Reconquesta hagueren de tenir un pes suficient per tal de marcar la toponímia d'aquestes terres.

Ara bé, abans de continuar endavant és absolutament necessari de fer una reflexió que, si no la féssim, amb raó se'ns hauria de retreure com a defecte: si, com efectivament fem, la nostra mirada se centra en els temps de Reconquesta, cal de totes totes considerar i reconsiderar els hagiòtopònims segarrencs des del punt de vista purament històric. Cal, en concret, invalidar per al present estudi els hagiòtopònims dels quals sabem del cert que foren creats amb posterioritat a la fase pròpiament de reconquesta d'aquestes terres. Per posar un marge raonablement ample però prou concret: amb posterioritat a l'any 1149, que marcà una fita clau en la reconquesta del Principat (caiguda de Lleida, i de Tortosa l'any anterior). No hem de tenir en compte, doncs, Sant Ramon (segle XIII), i no cal ni parlar de Sant Guim de l'Estació (segle XIX!). En altres casos podem dubtar molt seriosament, però al capdavant només dubtar, de l'antiguitat del lloc o del nom: que Sant Martí Sesgueioles es formés al segle XIII al voltant d'una ja existent església de Sant Martí, que l'església de Sant Just «existís ja» el XIII, o que puguem precisar tan sols que Sant Genís o Sant Magí «existien ja», respectivament, el 1270 o el 1234 (i altres casos n'hem citat: Sant Jordi de Riquer, Santa Maria del Camí...),

44. Hem basat l'estudi en l'hagiòtoponímia perquè calia que la seva extensió fos limitada, però en altres treballs he pogut arribar al mateix punt mitjançant l'estudi de llatínismes i arabismes, menes de noms de lloc que podem posar en relació entre si i amb els hagiòtopònims, tal com he exposat en l'apartat 1.2.

no vol pas dir que Sant Martí, Sant Just, Sant Genís o Sant Magí s'hagin creat en aquestes dates; no s'afirma pas que, per exemple, no existissin *ja* al segle x, com sabem del cert que existien altres llocs, sortosament citats documentalment.

En resum, d'una banda caldria poder augmentar el nombre de dades històriques sobre els llocs estudiats, però, d'altra banda, fàcilment veiem que aquestes dades, per molt que algunes (només dues de segures ara, però és lògic que altres n'hi hagi) ens obliguin a prescindir d'aquell element, no invaliden pas la base de les nostres conclusions: continua havent-hi poquíssims hagi-topònims a la Catalunya Nova «plena», i la zona fronterera continua equiparant-se, pel seu nombre relativament alt d'aquests noms de lloc i d'altres, a la Catalunya Vella.

Reprenquem, doncs, el fil que seguïem abans d'aquest obligat incís. Dèiem que en darrera instància arribem a uns factors explicatius de caire històric. Certament, podem tenir en compte el fet que, malgrat que es tracti en sentit estricte de terres preses en la fase de la Reconquesta que se centra en els segles XI-XII (que pertanyin a una ampla Catalunya Nova, com ja hem comentat prou, doncs), la zona en qüestió, l'antiga marca, passà a mans cristianes en dates que, comparades amb les de l'Urgell, les Garrigues, el Segrià o la Llitera, són primerenques; i podem tenir en compte també, i més encara, que la Segarra central no fou per als àrabs un lloc d'assentament continu ni intens, sinó més aviat de pas o d'estada ocasional i bàsicament defensiva, destinada a protegir, com a *hinterland* fronterer, els importants nuclis del Segre i l'Ebre, d'igual manera que per als cristians les *marques* havien de resguardar, en la mesura que això fos efectiu, els importants nuclis d'Osona i Manresa, i sobretot de Barcelona. De fet és aquesta, bàsicament, l'explicació estratègica dels rumbos que pren, tal com ja hem descrit (i dibuixat al mapa), la línia que delimita la Catalunya Vella: al nord i nord-oest aquesta línia té unes direccions oest-est i nord-oest/sud-est perquè els comtats d'Urgell, Pallars i Ribagorça no duïen pas l'empenta de la Reconquesta, i en canvi, en anar descendint cap a l'Anoia i el Gaià, aquesta línia fronterera acaba tombant decididament en direcció nord-sud, de manera que Barcelona, motor bàsic de la Reconquesta i ja aleshores cap evident del país, queda resguardada, lluny d'una frontera que, si hagués continuat en aquella direcció nord-oest/sud-est, l'hagués fregat molt perillosament.⁴⁵

45. Malgrat tot, aquest *hinterland* entre Barcelona i la frontera de la Segarra i el Gaià no pogué impedir atacs musulmans en dates prou avançades com

Però allò que sobretot pot ajudar-nos a explicar aquests trets onomàstics, més que no una determinada absència prèvia d'arabisme o una simple qüestió cronològica, és un factor de psicologia social, d'imaginari col·lectiu, d'ideologia en definitiva. Cal pensar que si bé en temps de pau una frontera esdevé la zona més receptiva i positivament oberta d'un país, en la guerra, efectiva i quotidiana o només latent, s'hi accentuen, de manera espontània en part, però sobretot mitjançant interessos que provenen del centre, els trets combatius.

A les avantguardes cal exposar, ésser directe, simplista, en els plantejaments sobre amics i enemics, i, en conseqüència, cal accentuar el trets distintius propis enfront dels de l'altra banda, que cal fer més lluny, ideològicament i mentalment més lluny. Si apliquem aquests esquemes bàsics a la situació de la Reconquesta en terres segarrenques de *marca*, pura frontera i fins i tot terra de ningú, ràpidament apareix la promoció (dirigida) i l'exaltació (espontània, popular) de la realitat diferenciada més fàcilment manipulable i assumible: la religió. És, no ho dubtem, la «barreja de fe i bel·licositat» que Badia i Margarit afirma que «distingia els croats que menaven els afers de la Reconquesta».⁴⁶ Aquest factor hagué de ser molt més agut en la Segarra, terra de castells i de lluites perllongades (per bé que no molt intenses), que no en el Pla de Lleida i la resta de la Catalunya Nova «plena», terres conquerides amb més rapidesa i no debades molt més efectivament i profunda arabitzades. Badia afegeix una dada que confirma aquest fet, en el pla de la toponímia, al nivell supracomarcal: del total de 79 hagiòtopònims que ell enregistra a l'anomenada Catalunya Nova, només 26 no són de frontera. Badia, doncs, és conscient d'aquesta diferenciació zonal. Tanmateix, cal retreure-li que, havent-la comentat (no explícitament), la menys-tingui a l'hora de la veritat, en les seves conclusions globals.

En el vessant nominatiu —onomàstic, i més concretament toponímic— de la Reconquesta, doncs, i amb això acabo, és del tot lògic, o si més no explicable, que en l'antiga frontera que avui és el centre de la Segarra fos prou habitual de recórrer a l'hagiografia i fins i tot sorgissin centres de devoció popular de considerable importància.

ara 965 (Yahyà ibn Muhammad al-Tugibi ataca els voltants de la capital) i 985 (Almansor assetja i saqueja Barcelona). Cf. *Història de Catalunya, op. cit.*, vol. II, p. 23-24 (part signada per M. Aventin i J. M. Salrach).

46. BADIA I MARGARIT, A. M.: *op. cit.*, p. 163-164.

LA SEGARRA

St. Pere - hagiotopònims
 CALAF - (sub)capitalitats
 Forès - altres pobles

ESCALA

————— 5 km.

A.T.R. 1985

